

Gyáni Gábor

HELYÜNK A HOLOKAUSZT TÖRTÉNETÍRÁSÁBAN

Egy külföldön napvilágot látott viszonylag friss értékelés szerint a holokauszt történeti vizsgálata és az eseménnyel kapcsolatos mindenfajta diskurzus (művészeti megjelenítés) tekintetében Magyarország jótékony kivételnek volt tekinthető az 1970-es és 1980-as évek Kelet-Európájában. Erre vall, sok egyéb mellett, hogy a holokauszt negyvenedik évfordulóján – New York és Tel Aviv mellett – nagyszabású konferenciát szenteltek a kérdés megvitatásának Budapesten is, ami számottevő publikációkat eredményezett. Megemlíti továbbá a szerző, hogy 1987-ben külön Zsidó Kutatási Központ jött létre az Akadémia égisze alatt, illetve fordításokban a holokauszt vezető nyugati szakértői tollából származó munkákat jelentettek meg.¹

Ha eltekintünk is ezúttal a megállapítás néhány pontatlanságától, el kell ismerni: főként Ránki György személyes kutatói ambíciójának és szervezőmunkájának eredményeként a jelzett időben a magyar történetírás valóban élénk kapcsolatot tartott a fasiszuskutatás, benne a holokauszt-történetírás akkor kurrens nemzetközi áramlataival. Korántsem véletlen tehát, hogy Ránki utolsó, közvetlenül a halálát követően megjelent tanulmánykötete történetesen épp az e témával foglalkozó írásait fogta egybe és tette hozzáférhetővé sokak számára, hiszen a *Gyorsuló idő* könyvsorozat, ahol könyve napvilágot látott, a ma megszokotthoz képest szédítően nagy példányszámban biztosított publicitást a munka számára.²

Ezért is kelt talán némi meglepetést, hogy az 1989-et követő évek és évtizedek során a magyarországi történetírás, amely a korábbiaknál összehasonlíthatatlanul intenzívebb érdeklődéssel övezi a holokauszt historikumát, szinte egyáltalán nem képviselteti magát a téma nemzetközi diskurzusában. A korábban idézett historiográfiai kézikönyv tanúsága szerint mutatóba sem akad olyan mai magyar holokauszt-történész, aki képes lenne felkelteni maga iránt a téma határainkon kívüli kutatóinak a figyelmét, akinek tudnának a kutatásairól és idéznék az eredményeit. Az egyedüli kivétel – legalábbis e kötet tükrében – Molnár Judit, akinek egyik munkáját a szerzők egyike idézi.³ Ami annyiban nem következmények nélküli, hogy a fejezetet jegyző angol történész tézise, mely szerint a helyi törvényhatóságok vezetői kulcsszerepet játszottak a gettósítás végrehajtásában, történetesen nagyrészt Molnár Judit kutatásainak volt az egyik legfontosabb eredménye. Az ellenben, hogy ezen az egy munkán kívül semmilyen más utalás sem történik magyar holokausztkutató eredményeire, egyszerre lehangoló és elgondolkodtató.

¹ Thomas C. FOX: *The Holocaust under Communism = The Historiography of the Holocaust*, szerk. Dan Stone, Palgrave-Macmillan, Basingstoke, 2004, 432.

² RÁNKI György: *A Harmadik Birodalom árnyékában*, Magvető, Budapest, 1988.

³ Tim COLE: *Ghettoization = The Historiography of the Holocaust*, 86 (65. jegyzet). Az említett munka MOLNÁR Judit: *Žsidósors 1944-ben az V. (szegedi) csendőrkörületben*, Cserépfalvi, Budapest, 1995.

A számbajövő okok között említhetjük, hogy a témában jártas magyar történészek nem publikálnak idegen (lényegében angol) nyelven. Ami persze nem pusztán szándék kérdése, hanem abból is ered, hogy a magyar holokauszt-történészek nem kapcsolódnak kellő mértékben a tudomány nemzetközi intézményi rendjéhez. Ellenkező esetben minden bizonyítással rábukkanhatnánk írásaikra az egyik-másik nemzetközi projekt eredményeit közreadó tanulmánykötetekben vagy a különböző folyóiratokban, ahol a holokauszt átlagon felüli publicitást kap. Számomra az is több mint meglepő, hogy az 1994-ben Budapesten rendezett nagyszabású holokausztkonferencia anyagának az Egyesült Államokban, angol címen publikált kötetében a magyar közreműködők dolgozatai szinte kivétel nélkül magyarul jelentek meg, ahelyett, hogy angolul közölték volna őket, ha már egy amerikai könyvsorozatba illesztve teszik közzé a konferencia referátumait.⁴ A dolog több mint érthetetlen, sőt kifejezetten abszurd, a nemzetközi tudományos diskurzus (nyelvétől) való makacs elzárkózásnak lehet a biztos jele. Igaz, a kötet magyar történészek tollából származó írásai – egy-két kivételtől eltekintve – nem is igen kapcsolódnak a holokauszt kutatásának nemzetközi beszédmódjához és tematikájához, nyelvi hozzáférhetetlenségük a nemzetközi tudományos közösség számára nem feltétlenül von ezért maga után súlyosabb következményeket.

S miért probléma ez egyáltalán? Azért, mert a holokauszt eseménysora nem a nemzeti történelem, a nemzeti történelmek kizárólagos tartozéka; a róla szóló történeti beszámoló sem reked, nem rekedhet meg tehát a nemzeti historiográfia féltve őrzött határai között. Olyan tudásról és olyan történelmi öntudatról van az adott esetben szó, melynek tudományos gondozása során egyetlen kutató sem tekinthet el büntetlenül a ma szinte már áttekinthetetlenül szerteágazó, az országhatárokon átívelő történetírói diskurzustól. Nem tartatható fenn tehát a provincializmus; ez bizonyos mértékben és meghatározott értelemben a nemzeti történetírások szükséges és tudatosan vállalt mindenkori vonása, a II. világháború és a vele szorosan összekapcsolódó fasiszta tömeggyilkosságok történeti megértése és magyarázata során azonban komoly szellemi öncsonkoláshoz vezet. Ha ennek ellenére mégis ez történik, mint ahogy a hazai holokauszt-történetírás látszólag ez irányba tart vagy jó ideje ebben leledzik, az könnyen a kisémmizettség érzésének az elhatalmasodását válthatja ki. Ezen azt értem, hogy mások írják meg helyettünk, magyar történészek helyett a releváns történeti munkákat saját „nemzeti” történeti problémáinkról. Ennek veszélye már a múltban is folyton kísértett. Ránki György jegyezte meg Randolph Braham monumentális, *A magyar holokauszt* című munkájáról szólva: „Végül is ezt a könyvet Magyarországon kellett volna megírni. Csak fájjalhatjuk, hogy mind ez ideig nem írtuk meg. Sőt a kérdésről alig született itthon érdemleges munka.”⁵ Ehhez hasonló íratott volna a recenzens húsz évvel később is, amikor Tim Cole relatív budapesti gettó-könyvét vehette a kezébe.⁶ Feltéve ha kézbe veszi egyáltalán, ami talán meg sem történt. Nem láttam ugyanis, hogy bárki idézte

⁴ *The Holocaust in Hungary Fifty Years Later*, szerk. Randolph L. BRAHAM – Attila PÓK, Boulder – Columbia UP, New York, 1997.

⁵ RÁNKI: *I. m.*, 209. Az idézett írás, amely 1982-ben jelent meg először, Randolph Braham Egyesült Államokban 1981-ben, nem sokkal később pedig magyarul (Gondolat, Budapest, 1988, I–II.) is publikált művéről szól.

⁶ Tim COLE: *Holocaust City. The Making of a Jewish Ghetto*, Routledge, London–New York, 2003.

volna a könyv eredményeit, s talán az is eleget elárul, hogy a munka két hazai recenziójának egyikét sem a holokauszt hazai történetét kutató szakember írta!⁷

A magyarországi holokausztkutatók, úgy tűnik, nem tekintik különösebben fontosnak, hogy szorgos figyelemmel kísérjék és adaptálják, vagy éppen vitassák, valamint tovább gazdagítsák a témájukat érintő nemzetközi történetírói diskurzust. Találomra felütöttem a gettókérdést alaposan, nagy empirikus pontossággal megközelítő újabb tudományos dolgozatok egyikét, és azt találtam: bevett dolog úgy írni meg idehaza a gettósítás egyik helyi történetét, akként képzelni el a róla készítendő esettanulmányt, hogy a szerző érintőlegesen sem tájékozódik a gettó kutatás nemzetközi történetírói problémafelvetéseiről és mai áramlatairól.⁸ Meggyőződésem, hogy ha a szóban forgó, talán túlzottan is deskriptív sikeredett feldolgozás fiatal történész szerzője akár csak futó pillantást vetett volna a gazdag szakirodalomra,⁹ akkor nem azt és talán nem éppen úgy tartotta volna fontosnak elbeszélni szorosabban vett tárgyáról.

Igazságtalanság lenne persze egy vagy néhány esetből általánosítani és sommásan kijelenteni: nincs komoly igyekezet idehaza a holokausztkutatás nemzetközi tendenciáinak legalább a tudomásulvételére és főként azok gyümölcsöztetésére. Szerencsére akad példa az imént idézett eset ellenkezőjére is, amely viszont másféle jellemző tanulságokkal szolgál.

Fosztogató állam – koncra vágyó társadalom

Közismert – vagy annak kellene lennie –, hogy a holokauszt magyarázatát évtizedeken át az intencionalisták–funkcionalisták közötti vita, a két paradigma szerint változó értelmezések váltogazdasága szabta meg. Ránki György igyekezett is a hazai történészek tudomására hozni az említett magyarázó modellek létét és jelentőségét a téma történetírói megközelítése szempontjából.¹⁰ Később egyetlen hazai történész akadt, aki reflektált e szemléleti problémára. Jellemző azonban, hogy nem a holokauszt kutatására szakosodott szakember volt az illető.¹¹ Ami jelzi a témában otthonosan mozgó hazai historikusok feltűnő közönyét a holokauszt nemzetközi kutatását irányító paradigmák és magyarázó modellek, valamint a különféle módszertani dilemmák iránt. Igaz, a téma talán legígéretesebb két kutatója, Kádár Gábor és Vági Zoltán szakított ezzel a Ránki halála után már szinte hagyománnyá lett, a historiográfiai befelé fordulást szorgalmazó itthoni gyakorlattal. Midőn németül napvilágot látott Christian Gerlach és Götz Aly *Az utolsó fejezet* című könyve,¹² terjedelmes elemző

⁷ BÁN Dávid: *Terek, súlyos örökséggel*, Anthropolis 2004/1., 142–147; GYÁNI Gábor: *Modernizmus és gettó. Budapest két arca*, BUKSZ 2005/4., 316–319.

⁸ CSÖSZ László: „Keresztény polgári érdekek sérelme nélkül.” *Gettósítás Szolnokon*, Századok 2000/3., 633–679.

⁹ Kitűnő áttekintést ad róla COLE: *Ghettoization*; továbbá Christopher BROWNING: *The decision-making process = The Historiography of the Holocaust*, 181.

¹⁰ Ő közölte a Valóság hasábjain a holokauszt elismert izraeli történészének a vitát megvilágító előadását. Jehuda BAUER: *Definiálható-e a Holocaust?*, Valóság 1987/11., 70–81.

¹¹ TOMKA Béla: *A Holocaust genézise. Újabb koncepciók és viták*, Valóság 1992/10., 40–48.

¹² Christian GERLACH – Götz ALY: *Das letzte Kapitel. Realpolitik, Ideologie und der Mord an den ungarischen Juden*, Deutsche Verlagsanstalt, Stuttgart, 2002. A könyv hamarosan magyar nyelven is megjelent: *Az utolsó fejezet. Reálpolitika, ideológia és a magyar zsidók legvilkolása 1944/1945*, Noran, Budapest, 2005.

könyvkritikában foglalkoztak vele.¹³ Részben azért, mert a szerzőpáros hasonló tárgyú – és tegyük hozzá, a Gerlach–Aly könyv szemléletmódját híven követő – munka írására készült akkoriban, mely tanulmány nem sokkal később könyv alakban meg is jelent.¹⁴

Kádár és Vági tisztában vannak a holokausztkutatás paradigmáival, így az sem titok előttük, hogy a Gerlach–Aly szerzőpáros egy, az intencionalista–funkcionalista szemléleti dualizmussal szakító megközelítéssel próbálkozik a magyar zsidó népiértés történetét feldolgozó monográfiájukban. Mint írják: „A Gerlach–Aly páros meg kívánja haladni a vitát, és mindkét motívumcsoport jelentőségét elismeri, ugyanakkor a gyakorlati okok primátusát feltételezi, azaz (új keletű terminológiával élve) posztfunkcionalistának tekinthető.” E koncepció magja, hogy „az *Endlösung* kitervelését és még inkább végrehajtását elsősorban a Harmadik Birodalom megoldatlan közellátási, gazdasági, pénzügyi problémái, illetve a kezelésük során kialakult válsághelyzetek generálták. A nehézségek megoldását a náci döntéshozók egy-egy »célcsoport« kifosztásában, elűzésében és/vagy – később – megsemmisítésében látták. Az áldozati csoport kijelölésében játszott döntő szerepet az antiszemita ideológia: az elsődleges célpont a zsidóság lett.”¹⁵ Nem utolsósorban azért, tehetjük hozzá a szerzők bizonyára utólagos egyetértésével, mert a közép-európai zsidóság jelentős hányada a nagypolgárság és a módos középpolgárság sorait gyarapította, volt tehát mit elrabolni tőlük.

Kádár és Vági a dolgok állásának megfelelően helyezik el Gerlach és Aly munkáját egy lehetséges új holokauszt-paradigma keretei között, amelynek ők maguk is elkötelezettjei (erről, a recenziójukon kívül, a *Hullarablás* című munkájuk tanúskodik). Ez a megközelítés, amely először nagyjából az 1980-as évek második felében bukkant fel,¹⁶ egyik irányzata csupán a holokausztkutatás legújabb tendenciáinak. Ráadásul amit Aly, Gerlach és Heim a népiértés gazdasági racionalitásáról állít, még abban a történetírói körben sem vált ki feltétlen konszenzust, amely – a német történészek e képviselőihez hasonlóan – a túlnépesedésre adott „racionális” gazdasági válaszként tudatosítja a néptömegek (nemcsak a zsidók) náci által végbe vitt brutális diszkriminációját, majd tömeges kiirtását.¹⁷ Erről azonban már nem esik szó Kádár és Vági recenziójában. S arról sem, hogy milyen gyümölcsözően alkalmazták a „posztfunkcionális” megközelítést más történészek a koncentrációs és a megsemmisítő táborokkal kapcsolatos kutatásaikban. Ennek nyomán került előtérbe annak mélyreható vizsgálata, hogy milyen gazdasági racionalitást szolgáltak valójában ezek a szörnyű intézmények a háború éveiben.¹⁸

¹³ KÁDÁR Gábor – VÁGI Zoltán: *Racionális népiértés Magyarországon*, BUKSZ 2003. ősz, 219–227.

¹⁴ KÁDÁR Gábor – VÁGI Zoltán: *Hullarablás*, Hannah Arendt Alapítvány – Jaffa, Budapest, 2005.

¹⁵ KÁDÁR–VÁGI: *Racionális népiértés Magyarországon*, 219.

¹⁶ Götz ALY – Susanne HEIM: *Die Ökonomie der „Endlösung“: Menschenvernichtung und wirtschaftliche Neuordnung = Beiträge zur nationalsozialistischen Gesundheits- und Sozialpolitik. V. Sozialpolitik und Judenvernichtung: Gibt es eine Ökonomie der Endlösung?*, Rotbuch, Berlin, 1987, 7–90. Az úttörő tanulmány angolul is hozzáférhető: *The economics of the Final Solution: a case study from the General Government* = Simon Wiesenthal Center Annual, V., 1988, 3–48. A később ennek nyomán készült monografikus munkákat tételesen felsorolja KÁDÁR–VÁGI: *Racionális népiértés Magyarországon*, 218 (5. jegyzet).

¹⁷ A belső vitákról lásd BROWNING: *I. m.*, 181–190.

¹⁸ A kérdés szerteágazó és vitáktól sem mentes újabb irodalmáról lásd Nikolaus WACHSMANN: *Looking into the abyss: historians and the Nazi concentration camps*, *European History Quarterly* 36/2. (2006), 247–278.

Visszatérve az Aly, Gerlach és Heim által képviselt, majd szűk körben itthon is hatni kezdő holokausztmagyarázati modell kérdésére, Kádár és Vági nem tesz komoly konceptuális ellenvetést a felfogással szemben, és inkább csak történeti korrekcióra törekszik a tétel magyarországi alkalmazását illetően. Recenziójukban is jelezték, amit a nem sokkal később megjelent könyvükben részletesen ki is fejtettek (és bizonyítottak), hogy a jogi úton diszkriminált, majd gettósított, végül pedig szinte teljes egészében legyilkolt magyar zsidók kirablását nem az állam, a magyar vagy a német hatóságok (mint Gerlach és Aly gondolja), hanem részben a magyar társadalom végezte el, ha sor került egyáltalán mindeme szándékok valóra váltására. Kétklik továbbá a német szerzőpáros igazát azt illetően, hogy a megszálló német hatóságok a magyar államra hagyták a rablás ódiúját (és hasznát is egyúttal), amiben következőképpen ők maguk nem is vettek részt tevőlegesen. A munka ezen állítólagos történeti fogyatékoságai abból származnak szerintük, hogy Gerlach és Aly, nyelvtudás hiányában, nem végzett, nem végezhetett kellően mély forráskutatást.

Ha mégoly fontos is ez az ellenvetés, nem érinti a gazdasági racionalitás mint elméleti magyarázó modell velejét, amely az utóbbi időben a német náci állam sikerének immár teljeskörű magyarázatává tágult. Eltekintve ugyanis attól, hogy maga veszi-e kezébe az állam a rablott javak szétosztását, vagy egynémely okból a társadalom partikuláris erőire hagyja a munka elvégzésének oroszlánrészét, a lényeg Aly szerint minden esetben az, hogy: „Nem más, mint a nép masszív kapzsisága tette lehetővé a rendszer számára, hogy megszelídítse a németek többségét az alacsony adókkal, a fogyasztási javak bőséges kínálatával és azzal együtt, hogy a társadalmilag outsiders ellen fordította a terrort. [...] Nem sikerült a náci vezetésnek a németek többségét ideológiai fanatikussá formálni, azal a meggyőződéssel telítve őket, hogy az uralkodó faj részei. Ehelyett jól tartott parazitákká sikerült őket tenni. A németek zöme az aranyláz eufóriájának áldozatává lett, biztosak lévén benne, hogy a jövő a féktelen prosperitás kora lesz számukra. Amint az állam mások kirablásának a gigantikus apparátusává alakult át, az átlagos németek a megvesztegetés lelkiismeret-furdalás nélküli haszonélvezőivé és passzív elfogadóivá lettek.”¹⁹

A Kádár és Vági előfeltevéseivel egybevágó idézett felfogásnak a „zsidópolitika” hazai történészei között is vannak szószólói. Ungváry Krisztián, Aly és Gerlach *első* hazai receptora egy Imrédy Béla politikai működését elemző tanulmányában posztulátumként állítja, hogy „Imrédy nem volt elvakult antiszemita: számára a zsidókérdés és az árjásítás elsősorban a szociálpolitika és a modernizáció egyik megoldandó kérdése volt. Modernizáció alatt Imrédy elsősorban az elavult magyar társadalomszerkezet átalakítását, a társadalmi mobilitás növelését, a társadalmi osztályok közötti szociális szakadék csökkentését és a gazdasági források egyfajta piacokonform újraosztását értette”.²⁰ S hogy kétség se férjen hozzá, miszerint ez a rendszer valódi legitimitásának, politikai elfogad-

¹⁹ Götz ALY: *Hitler's Beneficiaries. Plunder, Racial War, and the Nazi Welfare State*, Metropolitan Books – Henry Holt, New York, 2006, 324. (A könyv német eredetije: *Hitlers Volksstaat. Raub, Rassenkrieg und nationaler Sozialismus*, S. Fischer Verlag, Frankfurt, 2005.)

²⁰ UNGVÁRY Krisztián: „Árjásítás” és a „modernizáció”. *Adalékok Imrédy Béla miniszterelnöki működéséhez és a zsidótörvények*, Századvég 26. (2002/4.), 4.

tatásának a legkézenfekvőbb útja-módja, tanulmánya végén a szerző kijelenti. „A kor értelmiségi elitjének jelentős része üdvözítőnek tartotta a mindenható, beavatkozó államot. Imrédy és társai biztosak lehettek abban, hogy a legkisebb ellenállás irányában haladnak, ha államszocialista modelljüket elsősorban a zsidóság kárára valószínűsítik meg.”²¹ Egy másik írásában Ungváry elsőként fogalmazza meg a hazai történészek közül Kádár és Vági évekkel későbbi könyvének fő tételét, a zsidó vagyon 1944-es szétosztásának, a zsidók kirablásának történetét ecsetelve. Egyszersmind rögzíti álláspontját, miszerint „1944-ben a németek által hatalomra juttatott politikusok és a mögöttük álló csoportok nagyobb mértékben tudtak részesedni a zsidó vagyonból, mint a Harmadik Birodalom”.²² Ez az egyetlen pont, ahol Kádár és Vági a későbbiekben némileg módosított Ungváry álláspontján, hiszen (Alyék szellemi útmutatásának megfelelően) a holokauszt motivációs hátterét szintúgy a (zsidó) vagyon újraosztásában fedezik fel. Nem tisztem értékelni ezt az új dogmát, annyit azonban megjegyezhetek vele kapcsolatban, hogy a posztfunkcionalistának titulált, a zsidók diszkriminációját, deportálását és megölését az elkövetők nyereségvágyára visszavezető felfogás erősen emlékeztet a múltban gyakori marxista magyarázó sémákra, amelyek évtizedeken át tartották fogva az elmélet Kelet-Európában a fasizmus és a náciizmus történeti megítélését tekintve is. Persze csak annyiban, amennyiben tisztán anyagi tényezőkre kívánja redukálni a történelmi cselekvők tetteinek a mozgatórugóit.

Az előzőekben érzékeltetett összhang némely magyar történetírói megközelítések és a holokauszt nemzetközi történészdiskurzusának bizonyos áramlatai között örvendetes fejlemény; kevésbé örülhetünk az ilyen és a többi hasonló koncepció reflektálatlan használatának, és a velük kapcsolatos érdemi vita teljes hiányának. Hiszen azok a polémikák, amelyek a magyar tudományos életből (orgánumból) oly mértékben hiányoznak, és azok a többnyire a publicisztikai fórumok, például az Élet és Irodalom hasábjain folyó disputák, amelyek helyettük vannak, egyáltalán nem pótolják a pezsgő nemzetközi holokauszt kutatás szellemi izgalmait. Ha valamit kifogásolhat egy magamfajta kívülálló, az nem csupán annyi, hogy a témában közvetlenül érdekelt hazai történészek ritkán hagyják maguk mögött a provinciális szellemi határokat; elégedetlenséggel tölt el az is, hogy amikor végül mégis sor kerül e lépés megtételére, akkor is rendre elmarad a történészi önelhelyezés gesztusa a kurrens történészi szemléletmódokhoz képest. Ezt az önreflektáló beállítottságot, amely egy az itthoninál jóval tágabb szellemi látókört feltételez, semmiképp sem helyettesítheti az olyan – ehhez képest – mindenképpen kisebb súlyú szakmai nézeteltérés, mint az, hogy deportálni kívánták-e a németek a teljes magyar zsidó népességet, vagy csupán 50-100 ezer zsidó munkást szerettek volna kapni hadiüzemeikbe, miután 1944. március 19-én elfoglalták Magyarországot.²³ A kérdés tiszt-

²¹ *Uo.*, 35.

²² UNGVÁRY Krisztián: „Nagy jelentőségű szociális akció”. *Adalékok a zsidó vagyon begyűjtéséhez és elosztásához Magyarországon 1944-ben = Évkönyv 2002*, szerk. Rainer M. János – Standeisky Éva, 1956-os Intézet, Budapest, 2002, 320.

²³ A vita Karsai László és Varga László között folyt. Lásd László KARSAI: *Could the Jews of Hungary have survived the Holocaust? = Jewish Studies at the CEU IV. 2003–2005*, szerk. András Kovács – Michael L. Miller, CEU, Budapest, é. n., 67–78.

tázása – a félreértéseket elkerülendő nyomban ki kell jelenteni – elsőrendűen fontos történelmi feladat; a kérdés megválaszolása részben oldható meg ugyanakkor hagyományos módon, kizárólag a források közvetlen faggatásával. Aligha férhet hozzá sok kétség, hogy e kérdést illetően sem értelmezhető megfelelő módon a történelmi dokumentáció valamely elméletileg modellálható szándéktulajdonítás hiányában. Ebből „tudhatja meg” ugyanis a történész, hogy mi mozgatta, mi mozgathatta a történelmi ágenst, a náci hatalom központi és helyi képviselőit az adott ügy kapcsán.

Hogy konkrét példával éljünk, idézzük fel a holokausztagadó David Irving nevezetes londoni perében szakértő tanúként közreműködő Richard J. Evans egyik, ide kapcsolható elvi megjegyzését, amely a perről és a benne játszott saját szerepéről szóló könyvben olvasható. A források nyelvhasználatát helyesen értendő említi Evans, hogy az, miszerint a Vernichtung (megsemmisítés) fizikai elpusztítást vagy valami mást jelentett-e egy adott iratban (vagyis hogy miféle szándékot fejezett ki az adott helyzetben és pillanatban) – mindez a kontextusból fejthető meg csupán. Kevésbé valószínű, hogy a szó használata a fizikai megsemmisítés valóságos szándékára utalt a náci vezetők részéről 1939-ben (még ha használták is a kifejezést egyik-másik írott dokumentumban), mint történetesen 1943-ban.²⁴ S mindezt az a történész teszi szóvá, akitől merőben idegen mindenféle, a posztmodernnek tulajdonítani szokott episztemológiai kétely és a forrásfetisizmus gyakori posztmodern bírálata.²⁵

A holokauszt mint tapasztalat megismerése

Ha szabad egy kívülállónak tovább elmélkedni a holokauszt öt emberileg mélyen foglalkoztató kérdésének hazai historiográfiájáról, még egy pont akad, amely kommentárra késztet: az esemény kollektív emlékezete mint kutatási tárgy feltűnő mellőzése a magyarországi történészek részéről. Mely „feledékenység” jelzésértékű abban a tekintetben, hogy mily mértékben nem tudatosult nálunk továbbra sem, még a szakemberek között sem, hogy miért kiemelten fontos 20. századi európai és magyar történelmi tapasztalat, ez okból hangsúlyosan fontos kutatási téma és gondolkodási tárgy a holokauszt történelmi eseménysora. Nem valamely elvileg lehetséges vizsgálati terepről, hanem annak a vizsgálatáról van tehát itt szó, hogy mit jelent a 20. századot átélt európaiaknak saját közösségi identitásuk szempontjából, ha szembesülnek valamikori tevőleges vagy a passzivitásból eredő kollaboráns szerepükkel a saját (ország)területükön végbement és nem utolsósorban a saját honfitársaikat (állampolgártársaikat) ért atrocitások nyomasztó történelmi tényeivel.

A holokauszt mint kollektív emlékezeti probléma abból a szempontból is nagy jelentőséggel bír, hogy a napjainkban újra aktuális történetelméleti (episztemológiai) kérdésfelvetések állandó referenciális pontjaként szolgál ez a fajta genocídium. Ez történt akkor is, amikor a Hayden White nevéhez (is) köthető történetírói narrativitás-elmélet

²⁴ Richard J. EVANS: *Lying about Hitler. History, Holocaust, and the David Irving Trial*, Basic Books, New York, 2002, 191.

²⁵ Lásd *Uo.*, 249–250; *Uő.*: *In Defense of History*, W. W. Norton and Company, New York, 2000.

empirikus próbájaként került elő a holokauszt és vált vitatott problémává, hogy 1) megjeleníthető-e történetírói eszközökkel a holokauszthoz fogható modern genocídium; 2) van-e mozgásteret ezen történelmi eseménysor változatos értelmezésének, amelyet az elbeszélés formájának a megválasztása közvetít. Mindezek megvitatásához jó kiindulópontul szolgált a *végző megoldás* történeti és művészeti reprezentációjának fogas kérdése.²⁶

Nálunk azonban mindmáig nincs érzékelhető nyoma e diskurzus aktualitásának, sem a magyar holokauszt ábrázolhatóságának episztemológiai lehetőségeit, sem a magyarországi zsidóüldözés (sőt a II. világháborús súlyos embervesztés) kollektív memóriában megbújó mentális nyomainak a tudatosítását tekintve. Jellemző, hogy amikor egy fiatal magyar történetfilozófus könyvet szentelt a holokausztnak mint kollektív emlékezeti jelenségnek, melyben az esemény történetírói elbeszélhetőségét érintő nemzetközi történészdiskurzust is bemutatta,²⁷ komoly és hatékony ellenállás kísérte a hazai holokauszttörténészek részéről, hogy a szerző tudományos fokozatot szerezzen magának tanulmányával.

Nem hat tehát a meglepetés erejével, hogy erről a témáról is egy külföldi historikus írta az eddigi egyetlen érdemleges tanulmányt.²⁸ A budapesti gettósításról szóló könyve e témának szentelt utolsó fejezetében Cole azt tűzte célként maga elé, hogy megnézzze: „Milyen mértékben alakultak át a holokauszt [budapesti] színterei a holokauszt-emlékezet színtereivé?” A hivatalos, a formalizált (ritualizált) emlékezeti aktusok helyhez kötött mivoltát kutatta, azt tehát, aminek legszembetűnőbb megnyilvánulásai az emlékhelyek.²⁹ Hasonló, hazai történész kezétől származó elemzés nem vagy alig látott ez ideig napvilágot.³⁰ Ha a pszichológusok nem érdeklődnének a kérdés iránt, akkor teljes hallgatás övezné Magyarországon a holokauszt mint trauma (poszttraumatikus szindróma) jelenségét a holokausztot követő időben.³¹

Hogy mi a magyarországi holokausztkutatás számára elsőrendűen fontosnak tetsző kutatási probléma, az legnyilvánvalóbb módon abból a beszámolóból világlik ki, amely a Yad Vashem Archives Magyarországi Kutatócsoportja programját és addig elvégzett munkáját részletezi.³² Ebből megtudhatjuk, hogy milyen levéltári iratanyagokat tártak fel eddig a kutatócsoport tagjai, és milyen további fondokat illetve állagokat igyekeznek még megismer-

²⁶ *Probing the Limits of Representation. Nazism and the „Final Solution”,* szerk. Saul Friedlander, Harvard UP, Cambridge (Mass.), 1992. Újabbán lásd Zoë WAXMAN: *Testimony and representation*; Dan STONE: *Memory, memorials and museums = The Historiography of the Holocaust*, 487–507; 508–532; Bill NIVEN: *Remembering the Holocaust: representation, neglect and instrumentalization*, *European History Quarterly* 36/2. (2006), 279–291.

²⁷ BRAUN Róbert: *Holocaust, elbeszélés, történelem*, Osiris, Budapest, 1995.

²⁸ COLE: *Holocaust City*, 221–249.

²⁹ *Uo.*, 225.

³⁰ Üdítő kivétel KOVÁCS Éva: *Ártatlan közösségek – néma közösségek*, 2000, 2008. június, 9–18. Ez utóbbi írás egy magyar-osztrák Jedwabne-problematika megfogalmazhatóságát ígéri. A Jedwabne-diskurzusról lásd GYÁNI Gábor: *Emlékezés és felejtés mint politikai stratégia*, *Kritika* 2006. szeptember, 8–9. A holokauszt különféle kollektív emlékezeti módzatait tárgyalja továbbá Miklós HERNÁDI: *Unlearning the holocaust. Recollections and reactions*; KARSAI László: *Tankönyvek a Holocaustról = The Holocaust in Hungary Fifty Years Later*, 663–679; 717–732; VAJDA Júlia: *A „mi holokausztunk”, a „ti holokausztotok”, az ő „holokausztjuk”, Múlt és Jövő* 2004/3., 42–49.

³¹ Vö. VIRÁG Teréz: *Emlékezés egy szederfára*, KÜT, Budapest, 1996; ERŐS Ferenc: *Az identitás labirintusai*, Janus–Osiris, Budapest, 2001, különösen a IV. és V. rész; KOVÁCS Éva – VAJDA Júlia: *Mutatkozás. Zsidó identitástörténetek*, Múlt és Jövő, Budapest, 2002; PÉCSI Katalin: *Sós kávé – elmeséltlen női történetek*, Novella, Budapest, 2007.

³² KARSAI László: *A Yad Vashem Magyarországi Kutatócsoportja*, *Regio* 2003/1., 129–135.

ni. Ennyi és nem több. Egyetlen szó sem esik a beszámolóban a holokauszt magyarországi vonatkozásainak érdemi, magyarán tartalmi problémáiról, és persze személeti s módszertani kérdésekről vagy dilemmákról sem értekezik benne az írás megszövegezője. Olyan benyomást kelt a beszámoló, mint egy mintaszerű 19. századi történetírói munkaprogram, ami mögött egy abban az időben akár még helytállóan is tekinthető történetírói ars poetica rejlik, nevezetesen: a történetésznek elegendő feltárnia és az olvasók színe elé bocsátania a kritikailag megrostált forrásanyagot, lévén hogy a múlt – a történetész áldásos tevékenységének hozzájárulásával – magától is megszólal, és elmondja mindazt, amit egyáltalán érdemes tudni róla. Ez a rejtett szemléleti alapállás azon túl, hogy indokolatlan önkorlátozásra kényszeríti a történetírót, egyúttal tökéletesen félre is érti a történetírói hivatás lényegét. Illúzió ugyanis az a feltételezés, miszerint létezik interpretáció nélküli forráskutatás (és forráspublikálás); ráadásul a történetész igazi, a hivatását beteljesítő feladata éppen a múlt történetbe foglalása, egy vagy több nézőpont szerinti képének a narratív találása.

Amikor ez utóbbit megfogalmazzuk, nyomban az a kérdés merül fel: vajon kinek a nézőpontjából beszélnek el a történetészek a holokauszt történetét? Általános tapasztalat szerint többnyire az elkövetők nézőpontja dominál a holokauszt történetírói beszámolóiban, pontosabban: az elkövetők történeteként szokás beszélni erről a történelmi eseményesorról. Ez tökéletesen egybevág azzal, ahogy a tettesek, az elkövetők háború utáni bírósági számonkérései reprezentálják számunkra ezt a múltat. Ráadásul a forrásanyag nem elhanyagolható hányada is bírósági akták és jegyzőkönyvek formájában férhető hozzá a történetész számára.

Raul Hilberg szakított először ma már klasszikusnak számító művében ezzel a „nürnbergi látásmóddal”, midőn átfogó és komplex adminisztratív kontextusba helyezte a náci genocídium történetét.³³ Mindamellet Hilberg is megmaradt az elkövetők történetének keretei között, mint ahogy az intencionalista és funkcionalista iskolák történetész képviselői is mind az elkövetők szemszögéből közelítettek hozzá.

Nincs ez másként a magyar holokauszt történetészei esetében sem, akiknek szemében mindmáig Randolph Braham a legfőbb, úgyszólván az egyedül mérvadó szaktekintély. Ha kézbe vesszük Braham monumentális, már említett munkáját, azt találjuk, a mű a hazai zsidóság változatos politikai kezeléséről, a zsidóüldözés adminisztratív-technikai lebonyolításáról ad kétségkívül kimerítő, mondhatni szuggesztív módon adatgazdag képet. Nem beszél a szerző ugyanakkor az áldozatokról, pontosabban: nem szólalnak meg művében az áldozatok üldöztetésük históriájáról beszélve, közvetlenül nem járulnak tehát hozzá saját kis egyéni történeteikkel a nagy történet elmondásához.

Az elkövetők (politikuskok, katonai vezetők, rendészeti csapatok parancsnokai) történetére fókuszáló történetírás hagyományos forrásai rendszerint a politikai élet (az állam, a közigazgatás) dokumentumai, valamint a bírósági akták. Nem véletlen, hogy a hazai mainstream holokauszt-történetírás is főként ezt a dokumentációt favorizálja olyannyira, hogy olykor még forráspublikációt is készít belőle. Ez hatotta át már a *Vádirat a náciizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez* című dokumentumkötet-so-

³³ Raul HILBERG: *The Destruction of the European Jews*, Quadrangle Books, Chicago, 1961.

rozat valamikori köteteit is,³⁴ s ez a történetkutatói hagyomány él tovább ma is töretlenül.³⁵

Oly módon fejlesztette tovább Christopher Browning az elkövetők felől láttatni szokott holokausztnarratívát, hogy megpróbált eljutni a gyilkosságok közvetlen elkövetőiiig.³⁶ Valami hasonlóra törekedett Daniel Jonah Goldhagen is a sokak által erősen vitatott munkájában.³⁷ Browning, monográfiát szentelve a 101. számú tartalékos rendőrzászlóalj lengyelországi ténykedésének, szerette volna megtudni, hogy mi módon vált a tömeggyilkosság mindennapos rutintevékenységgé a megszállt Kelet-Európában állomásozó és ezzel a feladattal megbízott katonai és végrehajtó apparátusok tagjainak életében. Abban, hogy elvéve fordul csupán a történészek figyelme ez irányba, nem utolsósorban az játszik közre, hogy a szóban forgó események – a genocidiumok – kifejezetten rosszul vagy egyáltalán nem dokumentáltak. Nem vagy csak eufemisztikusan szólnak róluk a hivatalos iratok, más nyomok pedig nem is léteznek. Hiszen ki az, aki az általa elkövetett iszonyatos bűnöket nyilvános emlékezetté szeretné utóbb szilárdítani? Marad tehát a hallgatás. Az áldozatok pedig eleve nem tanúskodhatnak, hiszen jószerezivel nem is akad közöttük túlélő; a megsemmisítő táborok lakói között vannak ugyan túlélők, ők azonban – ritka kivételektől eltekintve (Primo Levi itt a paradigmátikus példa) – nem szoktak nyilvánosan emlékezni.

Arról, hogy milyen komoly nehézségeket támaszt a történeti források említett hiányából fakadó felejtés e téren, Browning maga számol be egy elméleti írásában. Az 1960-ban Nyugat-Németországban zajló bírósági tárgyalás eredményeként napvilágra került zászlóalj-történet forrásproblémái döbbenettedék rá Browningot tudományos vállalkozása szinte reménytelen voltára. Nevezetesen arra: milyen nehéz, ha nem lehetetlen különbséget tenni a történelmi tény és annak különféle értelmezései között. Hiszen egy és ugyanazon gyilkossági eseményről, a 101. rendőrzászlóalj menetrendszerű gyilkosságairól egymásnak homlokegyenest ellentmondó tanúvallomások (az elkövetők emlékezései) váltak csupán számára ismertté a bírósági akták tanulmányozása révén; neki magának kellett (kellett volna) eldönteni, hogy kinek illetve melyik történetnek higgyen inkább. Lehetetlen volt ugyanis ellenőrizni az ellentmondó tanúságtételek ténybeli hitelességét bármilyen külső forrás hiányában.³⁸

Így érkezünk el végül az áldozatok saját egyéni nézőpontjához; miért hiányzik vajon mindmáig, különösen idehaza, a holokauszt áldozati oldalról megírható, sőt megírán-

³⁴ Az 1958-ban, 1960-ban és 1967-ben közzétett forráspublikációt Benoschofsky Ilona és Karsai Elek állította össze.

³⁵ Például: *Az Endre–Baky–Jaross per*, szerk. Karsai László – Molnár Judit, Cserépfalvi, Budapest, 1994. Karsai a mainstream holokausztkutatás hazai fő alakja (vö. *Holokauszt* című könyvével [Pannonica, Budapest, 2001]), tanítványai közül többen is aktívan kiveszik a részüket a forráspublikációkból, vö. BERKES Tímea: *A bürokrácia tehetetlensége*, Történelmi Szemle 1995/2., 217–228.

³⁶ Christopher BROWNING: *Ordinary Men. Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland*, Aaron Asher Books – Harper–Collins, New York, 1992.

³⁷ Daniel Jonah GOLDHAGEN: *Hitler's Willing Executioners. Ordinary Germans and the Holocaust*, Alfred A. Knopf, New York, 1996.

³⁸ Christopher BROWNING: *German memory, judicial interrogation, and historical reconstruction: writing perpetrator history from postwar testimony* = *Probing the Limits of Representation*, 22–36.

dó története? Mindenekelőtt azért, mert az áldozatok nem vagy alig hagytak hátra kezelhető nyomokat a múltban velük történt eseményekről. Hiszen – Browning történeténél maradva – mindenki elpusztult az áldozatok közül, aki tanúskodhatna a 101. rendőrszázalaj ténykedéséről. Így volt ez persze a nyilasok által a Dunába lőtt budapesti áldozatok esetében is. Vagy – máshonnan véve a példát – nem sokkal a varsói felkelés előtt tört ki a varsói gettólázadás, ám az esemény emléke ma már nem dokumentálható *in situ*, mivel egyetlen tárgyi emlék sem maradt fenn a gettóból, miután a németek felgyújtották a háztömböket, és az egész negyedet lerombolták – a háború után pedig új épületeket emeltek a helyébe. A lágerek és a gettók túlélői sok-sok évtizeddel a háború befejezése után, a holokausztkultusz nemzetközi elterjedése nyomán kezdtek csupán tömegesebben emlékezni; akkor, amikor divatba jött a valamikori áldozatok audiovizuális tanúságtételre készítése. Ezeket az interjúkat láthatja a látogató a jeruzsálemi Yad Vashem kiállítótermeiben vagy Claude Lanzmann *Shoah* című filmjében (1985), és ilyen beszélgetéseket rögzítenek a Steven Spielberg által kezdeményezett projekt keretében készült videofilmeken is.

Vajmi ritkán tapasztalni azonban, hogy a holokausztot kutató történészek komolyan érdeklődnének a dokumentumok e fajtája iránt, hogy elemzés tárgyává, a történeti elbeszélés alapjává tennék az áldozat nézőpontjából előadott tragikus történetet. Nem akadt még magyar történész, aki vette volna a fáradságot, hogy elemezze ezt az új keletű memoár- és kvázi-naplóanyagot. A ritka kivételek közé tartozik, hogy néhány éve (újra) megjelent az *Auschwitzi jegyzőkönyv* teljes, csonkítatlan szövege egy értő és szakszerű bevezető tanulmány kíséretében. Mely utóbbi arra is kitűnő példa, hogy miként kell az áldozatok kezétől származó dokumentumokat a mai tudományos ismeretanyag és szemléleti kívánalmak igényei szerint kommentálni.³⁹

*

Írásom felkérésre készült, és olyan történész műve, aki maga nem kutatja a holokauszt (magyar) történetét. Szubjektív megfigyeléseket és megjegyzéseket rögzít csupán, melyek egyedül arra szolgálnak, hogy a szélesebb nyilvánosság elé tárja egy szakmabeli kívülálló észrevételeit (már csak ezért sem törekedtem hivatkozásaimban a szakirodalom teljes körű számbavételére). Úgy gondolom, mégsem haszontalan egy ilyen kommentár, még ha merész vállalkozásnak tűnik is részemről. Hiszen a holokauszt hazai szakértőinek tollából tudomásom szerint nem készült efféle áttekintés és értékelés, én legalábbis nem akadtam a nyomára. Ami önmagában is indokolhatja az írás elkészültét, különösen, ha sikerül általa érdeklődést keltenem másokban is a hazai történetírás e különálló területe iránt, a kérdés történész szakértőit pedig továbbgondolkodásra (netán ellenvetésre vagy éppen felülvizsgálatra) tudja majd készíteni.

³⁹ *Auschwitzi jegyzőkönyv*, kiad., kísérő tanulmány Haraszti György, Múlt és Jövő, Budapest, 2005.